Vanesa Matajc

Kraji spomina na soško fronto v I. svetovni vojni: nacionalna in čeznacionalna retorika obmejnega prostora v literarnih in polliterarnih besedilih

Ključne besede: I. svetovna vojna, soška fronta, kraji spomina, retorika prostora, kolektivna identiteta, nacionalni spomin, čeznacionalni spomin, Prežihov Voranc, Ernest Hemingway, Alice Schalek, Hans Pölzer, Alojzij Novak

DOI: 10.4312/ars.12.1.224-243

Od I. svetovne vojne naprej so v prostor fronte, ki se je raztezala ob slovensko-italijanski mejni reki Soči, kolektivni spomini različnih etničnih oz. nacionalnih skupnosti vpisovali prostorske znake, ki v nasprotni smeri nadalje vzdržujejo kolektivne spomine[1] oz. kot znaki omogočajo tudi svoje (relativno) preopomenjanje. Ti prostorski znaki posamezna mesta (lokacije) v geografskem prostoru ob reki Soči vzpostavljajo kot mesta posebnega kulturnega pomena: sodobna teorija t. i. kulture spominjanja jih poimenuje s pojmom kraji spomina. Kraji spomina na soško fronto, od vojaških pokopališč, grobnic in kostnic, do spomenikov in drugih obeležij so v obsoškem geografskem prostoru mnogoštevilni in obsoškemu prostoru s tem podeljujejo identiteto soškofrontnega prostora. Ti kraji so deloma nadaljevali, a tudi stopnjevali kolektivno imaginiranje prostora, ki mu geografsko in z njo povezano kulturno- in političnozgodovinsko identiteto v slovenskem in italijanskem kolektivnem spominu že dolgotrajneje podeljuje sama reka Soča kot prostorski znak meje: reka je v zgodovini tega prostora delovala kot imaginarna »ločnica«, ob kateri se je v tem ter v širšem slovenskem in italijanskem kulturnem prostoru opredeljevalo in (tudi nasilno) prevpraševalo razmerje med poselitvenima področjema slovenske in italijanske etnične skupnosti. Nenazadnje je obsoško kot obmejno identiteto prostora in z njo povezane medetnične napetosti v slovenskem kolektivnem imaginiranju tega prostora nespregledljivo vzpostavila že pesem *Soči* Simona Gregorčiča. Čeprav v času svojega nastanka (1879) po ugotovitvah literarne zgodovine (gl. Smolej, 99)

1 Kolektivni spomin, kot ga opredeli Jan Assmann (*Das kulturelle Gedächtnis*, 1992), »povezuje kulturo tako časovno, prek izročila več zaporednih ali sobivajočih generacij, kakor tudi socialno, prek skupnih simbolnih imenovalcev, ki družijo sociolekte različnih slojev, razredov, poklicev ipd. Kolektivni spomin ustvarja 'skupni simbolni svet smisla'« (povzeto po: Juvan, 2006, 269) Del kolektivnega spomina je po Assmannu tudi kulturni spomin, ki pa »zajema dogodke, osebe, kategorije, ki jim skupnost pripisuje utemeljitveno vrednost« (ibid., 270). Za pričujočo obravnavo se zdi bistveno tisto določilo kolektivnega spomina, ki izpostavlja raznolikost njihovih opomenjanj oz. opomenjanja »s spreminjajočih se diskurznih perspektiv« (ibid., 269).

CC BY SA

ni preroško napovedovala mnogonarodne katastrofe I. svetovne vojne v obsoškem prostoru, je vsaj z vidika slovenskega kolektivnega imaginiranja tega prostora naknadno vzpostavila »preroško« povezavo že prej obstoječe obmejne identitete tega prostora z identiteto soške fronte. To dokazuje najeksplicitnejša medbesedilno oblikovana replika Gregorčičevi pesmi *Soči*, namreč pesem Silvina Sardenka[2] z enakim naslovom, *Soči*,[3] objavljena leta 1915, torej v letu prestopa Kraljevine Italije k silam antante in posledično vzpostavitve soške fronte. Izkušnje soške fronte, ki so se vpisale v kolektivne spomine slovenske in italijanske skupnosti, so po aneksiji oz. vojaški okupaciji[4] slovenske Primorske po koncu I. svetovne vojne oz. vzajemnem priznanju meje med Kraljevino Italijo in Kraljevino SHS z Rapalsko pogodbo (1920) v obdobju fašističnega Mussolinijevega režima (1922–1943), ki je nasilno izvajal italijanizacijo slovenske skupnosti oz. italijansko nacionaliziranje tega prostora, torej stopnjevale že predhodno obstoječo medetnično napetost v obmejnem, obsoškem prostoru. Ob tem pa je izkušnja soške fronte oblikovala kolektivno imaginiranje obsoškega prostora tudi v drugih etničnih skupnostih, katerih države in katerih pripadniki so bili udeleženi v bojih na soški fronti: to so, ob slovenski in italijanski, med drugim tudi avstrijska in madžarska, nemška in bosansko-muslimanska etnična skupnost.

Tako literarna, polliterarna in druga besedila, ki so nastajala v jezikih teh etničnih skupnosti, kot tudi prostorski znaki, ki so jih te udeležene skupnosti vpisovale v prostor ob reki Soči, so v medsebojni interakciji oblikovali soškofrontno identiteto kot eno izmed poglavitnih kulturnozgodovinskih identitet tega prostora nekoč in, nemara še očitneje, v naši sodobnosti oz. v sodobni »kulturi spominjanja«. Po zarisu problematike ter teoretski obravnavi semiotike in retorike prostora bo članek primerjal izbrana literarna in polliterarna besedila, ki se nanašajo na soško fronto in s tem interakcijsko dodatno opomenjajo kraje spomina v obsoškem prostoru. Članek bo pri tem izhajal iz prvotno prevladujočega, že v času soške fronte oz. I. svetovne vojne nastajajočega opomenjanja prostora z znaki nacionalnih oz. etničnih kolektivnih identitet, ki so ga sočasno ali do par desetletij po vojni, v interakciji s prostorskimi znaki, medbesedilno vzpostavljala jezikovna besedila o izkušnjah s soške fronte. Pri tem pa bo članek pozoren tudi na redke alternativne možnosti jezikovno-besedilnega opomenjanja prostora, v katerih se imaginiranje drugega z vidika etnične oz. nacionalne kolektivne identitete nadomesti z vidikom čeznacionalne identitete ogroženega človeka v vojni. Zdi se namreč, da ta, druga, alternativna možnost napoveduje bistven premik k sodobnemu opomenjanju prostorskih znakov soške fronte.

2 Psevdonim Alojzija Merharja.

3 »Krvava tečeš, hči planin! / Kesna si v uri mučeniški, / ko se ti v strugi bolečin / ustavlja živi tek dekliški. / Kalna si, hči planin!«, https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-QT8ECNY2/6e6140a8-3d7e-4790-aa1c-9a27f64ab54c/PDF [9. 5. 2018].

4 V slovenskem zgodovinopisju se pojavljata oba pojma (prim. Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 9, 17).

1 Vloga interakcij med prostorskimi znaki soške fronte in jezikovnimi besedili o njej

Literarna, polliterarna in druga besedila, ki so nastala v času I. svetovne vojne ali do nekaj desetletij po njej in se večidel pričevanjsko ali, v primeru fikcije, vsaj avtorsko-izkustveno nanašajo na soško fronto, ob opisih vsakdanjega vojaškega življenja ter refleksivnih poskusih političnih in drugih osmislitev vojne, ob predočanju groze v trenutkih in dnevih najneposrednejše izpostavitve smrti v toči granat ali krogel ter ob predstavljanju prizorov množičnega umiranja in doživljanj teh prizorov nemalokrat močno izpostavljajo tematike, ki se navezujejo na etnično oz. nacionalno kolektivno identiteto, tako z vidika skupnosti vojakov v kasarnah in na frontnih bojiščih kot z vidika etnične oz. nacionalne skupnosti, v kateri posamezen vojak utemeljuje svojo kolektivno identiteto in se prepoznava v različnosti od drugih sovojakov, ki jim podeljuje (kolektivno) identiteto kot pripadnost drugi etnični oz. nacionalni skupnosti. V imaginiranjih drugega se da zaslediti tudi delovanje heterostereotipov, ki lahko konotirajo ali tudi denotirajo celo etnični oz. nacionalni šovinizem. Z nacionalno ali večnacionalno skupnostno paradigmo je vsaj v prvih dveh letih vojne lahko povezan optimistični progresizem, ki se usmerja ali v politično emancipacijo te ali one nacionalno (samo)opredeljene skupnosti (npr. češke ali slovenske), ali v ohranitev in potencialno politično reorganizacijo večnacionalne države (npr. avstro-ogrske monarhije) ali v uresničenje imaginiranih unitaristično-nacionalnih političnih ciljev (npr. Kraljevine Italije), kar bo natančneje predstavljeno v poglavju o političnozgodovinskem kontekstu. V vseh navedenih možnostih pa je ta optimistični progresizem povezan s patriotizmom, ki lahko (še) zaznamuje jezikovna besedila, ki se nanašajo približno na prvi dve leti vojne (1914 in, npr. v slovenskem opomenjanju soške fronte kot boja zoper italijansko okupacijo obsoškega prostora, 1915). Sicer bistveno redkejša, a kljub temu zaznavna druga možnost v jezikovnih besedilih, ki se nanašajo na neposredno izkušnjo soške fronte, je, še posebej ob in po najneposrednejši izkušnji smrtne ogroženosti in zrenja v množično umiranje, oblikovanje čeznacionalne oz. čezetnične kolektivne identitete vojaka. Spričo njegove lastne smrtne ogroženosti in zrenja v množično umiranje se sleherni poskus osmišljanja tega (vojnega) dogajanja razkrije kot lažni smisel, še posebej poskus vojne propagande,[5] ki nagovarja vojakov patriotizem oz. njegovo individualno identiteto bistveno utemeljuje v njegovi nacionalni in/ali religiozni kolektivni identiteti in s tem njegovi odgovornosti do njegovih mikro- in makroskupnosti. Ta lažni smisel, ki se razkrije v limitnih eksistencialnih situacijah, sicer še nima pomena eksistencialističnega pojma »samoprevare« (*mauvaise foi*), ker se lažnemu

5 »Propaganda je postala odločilni oblikovalec javnega mnenja. Pri tem je igrala na najintenzivnejši čustvi – ljubezen in sovraštvo.« (Luthar, 70) Obe čustvi sta vzpostavljali patriotizem.

smislu zoperstavi alternativni smisel čeznacionalne protivojne naravnanosti. Ta se diverzificira bodisi v politično-ideološko utemeljeno čeznacionalno kolektivno identiteto posameznika na fronti, kot jo npr. oblikuje kominternovska ideologija oz. komunizem Prežihovega protagonista-vojaka v romanu *Doberdob,* bodisi v čeznacionalni pacifizem.

Opomenjanje prostorskih znakov soške fronte tako v nacionalni oz. etnični kolektivno-identitetni paradigmi kot v čeznacionalni protivojno naravnani paradigmi sicer vsekakor omogočajo tudi sami prostorski znaki kot kraji spomina na soško fronto: v primeru prve, nacionalne paradigme gre za prostorske znake npr. grobnic in spomenikov, ki vključujejo embleme, povezane s to ali ono nacionalno oz. etnično kolektivno identiteto. V primeru druge, čeznacionalne protivojne paradigme so prostorski znaki, ki so se prvotno najpogosteje opomenjali v nacionalni ali večnacionalno skupnostni paradigmi (npr. italijanske kostnice ali avstro-ogrska pokopališča), omogočili svoje preopomenjanje v čeznacionalni, protivojno naravnani paradigmi s svojo prostorsko razsežnostjo, ki opredeljuje vojna pokopališča (npr. pri Opatjem selu) ali grobnice in kostnice velikih razsežnosti (npr. na Oslavju), ki šele s to veliko prostorsko razsežnostjo omogočajo vpise dolgih nizov imen padlih vojakov: ti že kot vizualni prostorski znaki torej nesporno delujejo kot znaki množičnih smrti. Vendar za razliko od jezikovnih besedil ti prostorski znaki ne morejo v opisnih in doživljajskih podrobnostih reprezentirati ne imaginiranja drugega (sovojaka) kot (morda celo heterostereotipno in izključujoče) nacionalno drugega in tudi ne groze posameznikove soočenosti z množično in njegovo lastno smrtjo, oz. ne morejo podrobno usmerjati prejemnikovega imaginiranja teh predstav o drugem ali prizorov in doživljajev množičnih smrti. To omogoča šele intervencija dodatnih, ponatančenih pomenov v prostorske znake; dodatnih pomenov, ki jih v svojih medbesedilnih razmerjih proizvajajo in distribuirajo literarna, polliterarna in druga besedila o soškofrontnem prostoru: ta torej v fikcijskem, avtobiografskem ali dokumentarnem diskurzu (dodatno) jezikovno opomenjajo vizualne arhitekturne oz. prostorske znake kot »kraje spomina« v obsoškem prostoru.

Zdi pa se, da je »intervencija« jezikovnih besedil, četudi so vsaj v času vojne in v prvih desetletjih po vojni, podpirala prvotno opomenjanje prostorskih znakov kot krajev spomina na soško fronto iz nacionalne ali večnacionalno skupnostne paradigme, sčasoma prav zaradi eksplicitnosti svojih pričevanjskih reprezentacij izkušenj na soški fronti motivirala sodobno (relativno) preopomenjanje prostorskih znakov kot krajev spomina soške fronte. To spremembo opomenjanja bi lahko povzeli kot premik od nacionalizacij soškofrontnega prostora k čeznacionalni protivojni kulturni identiteti obsoškega prostora, ki se je oblikovala v sodobni kulturi spominjanja.

2 Političnozgodovinski kontekst interakcije prostorskih znakov soške fronte in jezikovnih besedil

V političnozgodovinskem kontekstu I. svetovne vojne ne prostorski znaki kot kraji spomina na soški fronti ne literarna in druga besedila o neposrednih izkušnjah soške fronte ne presenečajo s svojim znakovno-sugestivnim ali eksplicitnim jezikovno-besedilnim izpostavljanjem teme nacionalne oz. etnične identitete. I. svetovna vojna je v političnozgodovinskem pogledu pomenila med drugim razpad srednjeevropskega, avstro-ogrskega imperija in s tem nastanek novih državnih tvorb, ki so, sledeč herderjanski »'matrici': narod – ljudstvo – jezik – kultura – zgodovina – ozemlje – država« (Juvan, 2012, 372), temeljile na zamisli nacionalne države, npr. Madžarske, ali na imaginirani sorodnosti sosednjih si etničnih skupnosti, ki je utemeljevala nove večetnične oz. večnacionalne državne tvorbe, npr. Češkoslovaško ter Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov (vključno z bosansko-muslimansko skupnostjo).[6] Obenem je I. svetovna vojna pomenila premeščanje državnih mej tudi v primeru ohranitve predhodne, a po I. svetovni vojni teritorialno razširjene države, npr. v primeru Kraljevine Italije, ki se je ozemeljsko razširila na sever in vzhod. Te posledice I. svetovne vojne so obenem (začasno) zaključevale procese politične emancipacije skupnosti, ki so se zlasti v drugi polovici 19. stoletja imaginirale kot narodne skupnosti brez ustrezne politične avtonomije in v svojih konkretizacijah separatističnega tipa nacionalizma[7] (Leerssen, 135) stopnjujoče terjale večjo ali polno politično avtonomijo v okviru lastne nacionalne oz. imaginirano ustreznejše večnacionalne države, kot v primeru slovenske skupnosti, ki je konkretno izrazila svojo voljo v množičnem podpisovanju Majniške deklaracije (1917), tj. zahteve po združitvi južnoslovanskih narodov monarhije. V primeru italijanske skupnosti, ki jo je v 19. stoletju začelo integrirati v nacionalno skupnost gibanje iredente, so se aspiracije po ozemlju vzhodno od reke Soče utemeljevale v unitarističnem tipu nacionalizma. V obsoškem prostoru je torej trk dveh nacionalizmov, slovenskega separatističnega in italijanskega, na iredenti[8] utemeljenega

6 Med politično-strankarskimi predstavništvi v avstro-ogrski monarhiji si je liberalna stranka začela prizadevati za državno-politično prestrukturacijo monarhije iz dualistične v trialistično ureditev, ki naj bi tudi njenim slovanskim skupnostim dodelila sorazmeren delež pri upravljanju monarhije. Alternativna možnost je bilo politično združenje južnoslovanskih narodnih skupnosti monarhije. Ta možnost je sčasoma prevladala tudi v stališčih Slovenske ljudske stranke. Ob vojaški kapitulaciji Avstro-Ogrske, ki je obenem vodila v razpad monarhije, je slovenska skupnost kot narodna skupnost 29. oktobra 1918 razglasila svojo osamosvojitev.

7 Slednji naj bi zaznamoval politično in kulturno zgodovino (med drugim zlasti) srednje-, vzhodno- in jugovzhodnoevropskih nacionalnih skupnosti.

8 »Če so se v letih 'Risorgimenta', torej v obdobju, ko so se borili za politično združitev Apeninskega polotoka, italijanski intelektualci spraševali, kje so na severovzhodu meje njihove domovine, so pomislili na Italijo, kakor so jo poznali iz časov cesarja Avgusta. […] Ta geografska slika […] je bila že leta 1818 v zavesti 'karbonarov', prvih organiziranih italijanskih patriotov.« (Pirjevec, 378–379)

unitarističnega,[9] povzročal medetnične napetosti, ki so se zaostrile v času I. svetovne vojne oz. ob prestopu Kraljevine Italije med sile antante, ki mu je političnozgodovinski smisel podeljeval prav unitaristični nacionalizem, konkretno izražen v dokumentu Londonske pogodbe (1915), nato v njeni uresničitvi oz. aneksiji/zasedbi (med drugim) Primorske in nato, v obdobju fašističnega režima, v strategijah in praksah nasilne asimilacije slovenstva v italijanstvo (prim. Matajc). Manj izrazito, a še vedno eksplicitno se v prostorskih znakih kot krajih spomina na soški fronti in v jezikovnih besedilih, ki se nanašajo nanjo, izražajo medetnične oz. mednacionalne napetosti med drugimi skupnostmi, katerih pripadniki, npr. avstrijski, madžarski, judovski, češki, hrvaški, bosansko-muslimanski in dr. vojaki, so bili udeleženi v bojih na soški fronti in so te boje, kakor tudi celotno dogajanje I. svetovne vojne, začeli dojemati kot obdobje, ki bo odločilo o prihodnosti posameznih narodov in/ali (več)nacionalnih držav.

3 Prostorski znaki kot kraji spomina

Prostorski znaki, ki so bili vpisani v obsoški prostor kot kraji spomina na soško fronto in njene katastrofalne vojne učinke na etnične skupnosti, ki so bile udeležene v njej, so dopolnjeni z dodatnimi znaki, ki posamezen kraj spomina pomensko povezujejo s to ali ono etnično skupnostjo. Tako so npr. grobnice lahko opremljene z dodatnimi vizualnimi znaki, ki nakazujejo, oz. z emblemi, ki konvencionalno označujejo etnično oz. nacionalno kolektivno identiteto vojakov, smrt katerih obeležuje ta grobnica ali včasih posamezen nagrobnik: ti dodatni vizualni znaki so npr. značilni slog fašistično-italijanske arhitekture[10] ali italijanski grb,[11] avstrijski (po koncu I. svetovne vojne enoglavi) orel,[12] madžarski grb,[13] davidova zvezda,[14] bosanski fes na kipu vojaka,[15]

9 Po Leerssenovi tipologiji evropskih nacionalizmov je za italijanskega značilen separatistični tip, ki ga prakticira *risorgimento.* A »kar se prične kot separatistični ali unifikacijski nacionalizem, lahko potem, ko se vzpostavi začetno neodvisno ozemlje, skuša to ozemlje razširiti, da vključi 'zunajležeče' bratske sonarodnjake«. »Iredentizem« (Leerssen, 136) se utemeljuje na zgodovinski tradiciji in kulturi. V Julijski krajini mu konkurira slovenski separatistični nacionalizem, ki se v pomanjkanju dolge zgodovinske tradicije l. 1848 sklicuje na naravno pravo (Pirjevec, 378) in bistveno opira na model »kulturnega naroda« (Juvan, 2012).

10 Gl. npr. arhitekturo kostnice na Oslavju. V njej, zgrajeni leta 1938, je med 57.200 italijanskimi vojaki sicer pokopanih tudi 539 avstro-ogrskih vojakov, prenesenih »z italijanskih vojaških pokopališč med Banjško planoto in reko Vipavo ter v Gorici.« (Svoljšak, 72)

11 Italijanski spomenik z mozaikom v notranjosti, v katerem so oblikovani grbi, postavljen v spominskem parku na Vodicah. Gl. Svoljšak, 61.

12 Spomenik avstrijskim vojakom, Loče pri Tolminu. Gl. Svoljšak, 50.

13 Madžarski spomenik v Klancu pri Komnu. Gl. Svoljšak, 87, 93.

14 Judovski nagrobnik na avstro-ogrskem vojaškem pokopališču v Štanjelu. Gl. Svoljšak, 85.

15 Kip bosanskega infanterista je sicer pridružen »avstrijskemu lovcu (značilna čepica s ščitom)« na avstro-ogrskem spomeniku vojakom mnogih narodnosti, udeleženih v soških bojih. Gl. Svoljšak, 32–35.

lahko pa so grobnice opremljene z dodatnimi znaki v obliki jezikovnih sporočil (napisov), ki z jezikom sporočila sugerirajo kolektivno etnično identiteto vojakov.[16]

4 Semiotika in retorika obmejnega prostora ob Soči: teoretski zaris

Italijanske kostnice iz časa fašizma, madžarska grobnica, slovenski spomeniki na vaških pokopališčih, judovski spomenik ali avstrijsko pokopališče delujejo torej kot prostorski znaki, prvotno predvideno opomenjeni z nacionalnimi ali državno-večnacionalno integriranimi kolektivnimi identitetami oz. kolektivnimi spomini. Semiotizacija prostora s temi prostorskimi znaki uporablja specifičen tip znaka: v Peircevi semiotiki je to »indeks« oz. znak, ki ga opredeljuje »relacija do njegovega objekta« (Peirce, 12–13). Indeks kot znak je s svojim objektom povezan realno: prostorsko, časovno ali vzročno-posledično. (Peirce, 14) Pokopališča, grobnice in spomeniki padlim vojakom v tem prostoru pa so simbolno in vzročno-posledično povezani z boji na tem prostoru, v katerih so sodelovali padli vojaki. Z vidika retoričnih figur gre torej za prostorske znake kot metonimije bitk na tem prostoru, ki je pokopališče padlih vojakov na tem prostoru. A na tej ravni ti znaki dajejo identiteto obmejnemu prostoru le kot prostoru vojaških bitk. Zato so se v interakciji s kolektivnimi nacionalnimi identitetami kot znaki še dodatno dopolnili s tipom znaka, ki ga Peirce imenuje »simbol«, tega pa z objektom povezuje izključno konvencija: gre za arbitrarno in ne motivirano razmerje znaka z objektom. Na kostnicah in grobnicah ali pokopališčih so to prej omenjeni npr. emblemi nacionalnih kolektivnih identitet.

Da je arhitekturna konstrukcija npr. grobnice lahko opravljala funkcijo znaka, je morala na ta ali oni način sugerirati ali eksplicirati njegovo znakovnost, tj. v pogledu opazovalcev motivirati specifično opomenjanje te arhitekturne konstrukcije, v skladu s predvidenim pomenom. Predvideni pomen znaka se razteza od najsplošnejšega pomena tovrstnega znaka, ki so ga v svoji zgodovini ustvarjale kulture človeških skupnosti, do kulturnozgodovinsko oz. političnozgodovinsko natančno opredeljenih pomenov, ki jih usmerjajo kolektivni spomini specifičnih skupnosti ali »predpisana« »pripoved o preteklosti«, ki jo distribuira ta ali oni politični režim z namenom svoje utemeljitve in učvrstitve v kulturnih spominih skupnosti, ki jim vlada. Tako npr. grobnica kot arhitekturna konstrukcija v prostoru vsekakor deluje kot prostorski znak, ki je v dolgi zgodovini mnogoterih človeških skupnosti oz. kulture dobil splošen

16 Npr. ponavljajoči se italijanski napis »presente«, ki se niza na zidovih kostnice v Sredipolju in madžarski napis na spomeniku pri Novi vasi, ki ga je postavil madžarski regiment (Svoljšak, 80); s tega vidika je značilno pomenljiv spomenik avstro-ogrskim padlim vojakom, postavljen leta 1917, na pokopališču v Logu pod Mangartom, ki ob posvetilu v nemščini obsega še skrajšano posvetilo v (tedaj) srbohrvaščini in slovenščini. (Svoljšak, 32–33)

pomen shranitve ostankov umrlih ljudi, vendar z mnogoterimi diverzifikacijami tega splošnega pomena v dodatne, kulturnozgodovinsko specifične pomene. Tudi grobnica kot arhitekturna konstrukcija v prostoru, v preteklosti zaznamovanem s soško fronto, tako deluje kot znak shranitve umrlih ljudi, vendar se delovanje tega znaka v tem kulturnem prostoru, ki je bistveno povezan tudi z nasprotujočimi si kolektivnimi spomini na soško fronto in s »pripovedmi o preteklosti«, ki so jih distribuirale različne politično-zgodovinske vladavine nad (tudi) tem prostorom, pomensko ponatanči, obenem pa se to ponatančenje diverzificira. Diverzificirano ponatančeno opomenjanje prostorskega znaka je odvisno od sugestivnih ali eksplicitnih usmerjevalnikov opomenjanja, ki so (ali pa tudi niso) vgrajeni oz. vpisani v sam znak, npr. v obliki spominske table ali napisa na grobnici, ki pojasnjuje, komu in zakaj je slednja namenjena – ti usmerjevalniki opomenjanja so torej odvisni od namena proizvajalca znaka ter od »kompetenc« opazovalca znaka oz. prejemnika znaka kot sporočila o njegovem pomenu, da predvideni pomen tega sporočila prepozna (dekodira znak). Pri tem lahko prejemnik prepoznani predvideni pomen sporočila tudi zavrne oz. preopomeni prostorski znak v skladu s svojim kulturnim spominom. V prostoru, ki ga je zaznamovala soška fronta (1915–1918), so grobnice padlim italijanskim vojakom, ki jih je postavljal fašistični Mussolinijev režim z namenom italijanizacije prostora (tedaj imenovanega Furlanija-Julijska krajina), v pogledu prebivalstva, ki si je prevladujočo kolektivno identiteto prepoznavalo v nacionalni slovenski kolektivni identiteti, lahko pomenile znak nasilne italijanske nacionalizacije prostora v siceršnjem političnozgodovinskem kontekstu (1922–1943) fašistične nasilne asimilacije oz. izbrisovanja znakov slovenstva iz tega prostora. Možnost divergentnih opomenjanj znakov predvidi Mullaneyjeva teorija retorike prostora, ki prostor razume kot retorično strukturirano besedilo: mogoče ga je namreč »opisati kot projekcijo kulturnih vrednot in prepričanj, kot odlitek idealov in ideologij v konkretno obliko, vpisovanje kulturnih praks in interesov [v našem primeru: manifestacij kulturnega spomina] v samo pokrajino skupnosti.« (Mullaney, 10) Prostor je razberljiv kot topos, »mesto potencialnega pomena«, pri čemer si, kot rečeno, pripisani pomeni lahko tudi nasprotujejo. Soškofrontni kraji spomina kot prostorski znaki so s tega vidika posebej reprezentativen primer Mullaneyjevih »mest potencialnega pomena«: kot retorični topoi se namreč v opisanem političnozgodovinskem kontekstu soškofrontnega prostora, ki ga zaznamuje trk unitarističnega in separatističnega nacionalizma dveh skupnosti, vsekakor opomenjajo v »nasprotujoče si ali ambivalentne pomene« (Mullaney, 16). Celo kot (nemalokrat žalni komemoraciji namenjeni) kraji spomina lahko torej prostorski znaki ambivalentno semiotizirajo prostor, odvisno od skupnosti, ki iz svojega kolektivnega spomina vnaša pomene v prostor oz. ga oblikuje v prostorske znake. V to vnašanje pomenov v prostor so medbesedilno posebej pomenljivo vključena jezikovna, tj. literarna in polliterarna ter dokumentarna besedila, ki v

interakciji z arhitekturnimi, vizualnimi prostorskimi znaki soustvarjajo identiteto prostora. Članek se bo torej osredinil na tista literarna in polliterarna besedila, ki v interakciji s prostorskimi znaki kot kraji spomina soustvarjajo retoriko obsoškega prostora kot soškofrontnega prostora.

5 Jezikovna besedila, ki podpirajo opomenjanje prostorskih znakov obsoškega prostora

Literarna in polliterarna besedila o soški fronti, ki so jih napisale priče soške fronte v času I. svetovne vojne in po njej, kot rečeno, nemalokrat tematsko izpostavijo etnične oz. nacionalne kolektivne identitete vojakov in civilistov iz udeleženih skupnosti. To so torej literarni, dnevniški in reportažni teksti iz časa I. svetovne vojne in literarni teksti, ki so nastali v par desetletjih po vojni. Primerjalna analiza jezikovnih besedil bo najprej sledila tej, tj. topiki nacionalnosti oz. večnacionalno-državno integriranih skupnosti v prostoru soške fronte.

5.1 Avstro-ogrska identiteta

Izhodišče primerjave je avstro-ogrski večnacionalno-skupnostni patriotizem, ki politično korektno in celo angažirano artikulira politiko večnacionalne monarhije. Artikulira ga ena izmed prvih žensk, ki so opravljale vojnoreporterski novinarski poklic.[17] To je bila avstrijska, dunajska reporterka Alice Schalek. Njene reportaže so leta 1916 zbrane in ponatisnjene izšle v knjigi *Am Isonzo. März bis Juli*. Posvetila jih je »vojskovodji Soške armade, generalpolkovniku von Borojeviću«.

Schalek se v eni svojih reportaž neposredno nanaša na pomen reke Soče kot geografskega in obenem politično-geografskega znaka, ki ga opomenja obmejna identiteta obsoškega prostora kot soškofrontnega prostora. Schalek ta pomen nadgrajuje z avstro-ogrskim patriotizmom, vanj pa, bržčas kot strategijo zoper »ogrski« separatistični nacionalizem, posebej vključi madžarske vojake v avstro-ogrski armadi. Eno poglavje govori o odseku fronte na planoti Doberdob oz. na Sv. Mihaelu (italijansko: San Michele del Carso).

> Njen najbolj izpostavljeni hrib je tisočkrat omenjena gora Sv. Mihaela, ki predstavlja levi steber goriških vrat […]. Gorico si je namreč moč predstavljati kot središče polkroga, ki ga sestavljajo Sv. Gabrijel, Sveta gora in Sabotin, ki prehajajo v […] Oslavje ter Podgoro. Tedaj se nenadoma severni polkrog konča in Soča lahko mirno teče k sovražniku [tj. k italijanski skupnosti]

17 Pri tej poklicni emancipaciji sta bili morda olajševalni okoliščini njeno članstvo v dunajskem društvu pisateljev in PEN ter dejstvo, da je bil njen oče partner in lastnik časopisne hiše Annoncen – Expedition Heinrich Schalek. »Od leta 1903 in med vojno je delala za *Neuen Freien Presse*, novinarsko hišo, ki jo je vodil Karl Krauss.« (Močnik, 275–276)

> […]. Madžari so tu zgoraj kot na ogromni trdnjavi […]. V goriškem sektorju je torej Soča tista, ki pomeni vse. Reko ljubijo in jo branijo. Tukaj pa je to planota. »Mi, Madžari držimo Doberdob!« To je korpusna ljudska himna. (Schalek, 105–6)

In nato: »Ob Soči so Madžari tesno ob Avstrijcih, vse skupaj pa vodi Hrvat.« (102) »Na obrazih teh ljudi je resnobna, fatalistična poteza. […] Želijo si miru, radi bi domov, toda prej kot bi spustili Italijane v deželo, bi raje pomrli med kamenjem drug za drugim.« (115) »Nekdo govori. 'Ta ključna točka,' pravi, 'je bila prepuščena madžarski zvestobi in pogumu.'« (Schalek, 119) Pisanje Schalek se bere kot reportažna reprezentacija cesarjevega, Franc Jožefovega nagovora »mojim ljudstvom« oz. patriotizma, ki naj v kritičnih vojnih razmerah integrira skupnosti večnacionalne države Avstro-Ogrske: izraža avstro-ogrsko kolektivno imaginiranje soškofrontnega prostora kot patriotsko pomenljivega prostora iz političnega centra države, pri čemer slavi sodelovanje vojakov vseh avstro-ogrskih »ljudstev« na fronti za obrambo državnega teritorija in dosledno spregleduje mednacionalne napetosti med njimi.

Slednje pa lahko eksplicitno izražajo besedila udeležencev bojev ali prič soške fronte, ki se imaginirajo kot pripadniki te ali one nacionalne skupnosti avstro-ogrske države; kot rečeno, lahko tudi v obliki etnično oz. nacionalno šovinističnih heterostereotipov. V teh besedilih se obmejni prostor kot prostor soške fronte imaginira kot motivator krepitve nacionalnih kolektivnih identitet: avstrijske proti madžarski, slovenske proti madžarski in nemški, čeprav ne nujno v okviru separatističnega nacionalizma.

5.2 Avstrijska identiteta

Hans Pölzer, avstrijski prostovoljec s činom desetnika v avstro-ogrski armadi v svojem vojnem dnevniku, ki beleži dogodke in doživljanja soške fronte, zanikuje zgoraj predstavljeni reporterkin večnacionalno-»integralistični« patriotizem. Njegovi spomini *Three Days on the Isonzo* (objavljeni v angleščini leta 1982) se nanašajo na 4. soško bitko: na položaj je prišel verjetno med 2. in 3. 11. leta 1916. Tudi Pölzer o soškem prostoru govori kot o »našem«, tj. avstro-ogrskem prostoru in tudi Pölzer identificira teritorij z reko kot prostorskim, tokrat samo geografskim znakom, ki ga opomenja soškofrontni prostor: »Položaji naše divizije […] so se začeli na mestu, kjer se je fronta križala s Sočo« [18] (Pölzer, 9). Pölzer sicer komentira etnično sestavo avstro-ogrske vojske z vidika monarhiji zvestega, patriotskega vojaka, a ta patriotizem občasno trči ob ponižujoče imaginiranje drugega v obliki nacionalnih heterostereotipov; v tem primeru gre za Avstrijčev pogled na Madžare. »Morda je bila še najboljša [frontna] črta tista prva, ki pa so jo »junaški« honvedi na žalost prepustili

18 Gre za jugovzhodni del soške fronte, blizu Doberdoba in Sv. Mihaela. »Med avstro-ogrskimi vojaki takrat običajno poimenovanje tega področja je bilo Die Hölle am Isonzo«. (Klavora, 8)

Lahom. Le kako je to mogoče, če pa so vsako ped naše zemlje tam doli branili ti »nepremagljivi« vojaki?« (Pölzer, 10) Referenčno medetnično razmerje je isto kot v državno-politično korektnem pisanju Schalek, a imaginiranje madžarskih vojakov je vrednostno nasprotno: ko sreča vojake iz 7., 8. in 9. lovskega bataljona, opisuje in presoja: »V svoji štajerščini, koroščini in kranjščini so ves čas psovali preklete Madžare, ki so jim grozili, da jih bodo povozili z vozovi. Nič čudnega! Madžarska neotesanost je bila vsem dobro znana, možje iz tega konvoja pa so bili zelo očitno tipični predstavniki svojega naroda.« (Pölzer, 41) Na ravni vojaške mednacionalne oz. medetnične solidarnosti, v praksi, avstro-ogrski integralistični patriotizem torej odpove, posledično pa se okrepijo konfliktni, državo ogrožajoči nacionalni heterostereotipi, ki jih je doslej proizvedla kolektivna imaginacija neke, v tem primeru avstrijske nacionalne skupnosti o drugi, v tem primeru madžarski.

Ker je po vojni, ob uresničenju Londonske pogodbe iz leta 1915, obsoški prostor pripadel Kraljevini Italiji in zlasti v času fašističnega Mussolinijevega režima postal predmet splošne italijanizacije, se je slovenska kolektivna imaginacija soškofrontnega prostora le stežka oprla na kraje spomina, posvečene padlim slovenskim vojakom kot vojakom avstro-ogrske armade, pač pa je politično dopuščeno italijanizacijo obsoškega oz. primorskega prostora doživljala kot izgubo: na italijaniziranih krajih spomina na soško fronto ni bilo česa slaviti. Vendar se je slovenska, nacionalnopolitično-emancipacijsko (teleološko) usmerjena »pripoved o preteklosti« kljub temu močno navezovala na obmejni soški prostor: po vojni kot na izgubljeni prostor, med samo vojno pa kot na integralen del slovenskega etničnega ozemlja, ki ga je potrebno kot takega geografsko-politično ohraniti v povojnih razmerah.

5.3 Slovenska imaginiranja prostora

Slovensko literarno in polliterarno besedilo, ki sta reprezentaciji slovenskega kolektivnega imaginiranja obmejnega prostora kot prostora soške fronte in obenem prostora mednacionalnih bojev za prostor, sta Prežihov roman in Novakova kronika.

5.3.1 Od nacionalnega k čeznacionalnemu

Slovenski roman, ki se nanaša na avtorjeve lastne izkušnje soške fronte, pred tem pa vojaškega življenja v večetnični oz. večnacionalni avstro-ogrski vojski v vojašnici v Lebringu v Gradcu, je roman Prežihovega Voranca *Doberdob* (izšel šele leta 1940, sodeč po pripovedovanju zaradi izgube rokopisov ob avtorjevem begu pred policijo, ki ga je politično preganjala kot agenta Kominterne). Nacionalno-identitetno topiko v povezavi s I. svetovno vojno in soško fronto obsežno izpostavljajo že prizori iz bivanja v vojašnici: osrednji protagonist Amon, ki v svojih političnih pogledih deluje tudi kot avtorjev alterego, je kot politično problematičen vojak umeščen v bataljon št.

100, »babilon«, v katerem so zbrani (politično) nezanesljivi vojaki vseh narodnosti monarhije. »Vseeno so imeli Nemci [oz. Avstrijci] razmeroma večino, za njimi so bili Slovenci, Čehi, Rusini, Poljaki.« (Prežih, 28) Vmes so nameščeni vojaki, ki naj šibijo separatistično-nacionalistične težnje in krepijo avstro-ogrski patriotizem. Med vojaki je avstro-ogrski državi najzvestejši Jud Segal. Ko Italija leta 1915 napove Avstro-Ogrski vojno, se Slovenci v bataljonu (prim. poglavje Političnozgodovinski kontekst) soočijo z dilemo: »Čez nekaj dni se je že javno govorilo, da je Italija vstopila v vojno zato, da bo dobila Trst od Avstrije, Dalmacijo in Južni Tirol. Slovenci so postali zamišljeni, posebno oni iz Primorske«, kar pojasnjuje komentar srbskega vojaka Popovića: »vi pa, Slovenci, boste najbrž prišli pod Italijo, vsaj en del« (ibid., 103–104). Če je poprej mnogo vojakov iz slovanskih etnij razmišljalo o dezertiranju iz separatistično-nacionalističnega odpora zoper Avstro-Ogrsko, se na podlagi istega separatističnega nacionalizma situacija zdaj spremeni, saj je ogrožen prostor, ki predstavlja skoraj tretjino slovenskega poselitvenega ozemlja, preostanek pa je z vidika teritorialnih razsežnosti zelo skromen za samostojno državo. S prestopom Italije med sile antante je torej ogrožen obmejni prostor ob Soči, ki so ga vojaki imaginirali kot nacionalni slovenski prostor. Čeprav je bil slovenski vojaški patriotizem s tem paradoksalno, a nujno vključen v zaničevani avstro-ogrski patriotizem,[19] se Prežihovi slovenski vojaki zanosno vkrcavajo na vlak za soško fronto: »Iz nekaterih vagonov so zaplapolale cesarske zastavice. Nenadoma pa je iz vagona prvega voda […] zavihrala slovenska zastava. […Čez rob] so se nagnili Slovenci in na vso moč vpili: 'Živio, živio, živio!'« (Prežih, 133) Kljub tej močni in pozitivni reprezentaciji (slovenskega) separatističnega nacionalizma pa v doberdobski klavnici patriotski zanos izgine. Nadomesti ga poskus preživetja v strelskih jarkih. Drugače od Pölzerjevega spominskega besedila Prežihov roman pripoveduje o vojaški in medčloveški solidarnosti in vživljanju v kožo drugega, ki popolnoma prevladata nad medetničnimi napetostmi ali celo sovraštvom. Ta medčloveška solidarnost se v osrednjem protagonistu Amonu oz. avtorjevem alter-egu, politično-ideološko nadgrajuje s čeznacionalnim, univerzalističnim in v primeru I. svetovne vojne protivojno naravnanim komunizmom. Ta prevlada nad (slovenskim) patriotizmom in separatističnim nacionalizmom oz. osrednji protagonist za ceno nacionalnega gradnika svoje kolektivne identitete dezertira: postane prostovoljni vojni ujetnik italijanskega »sovražnika«. Sodelovanje pri žrtvovanju ozemlja, ki se v slovenskem kolektivnem spominu imaginira kot nacionalni slovenski prostor, na račun univerzalistične politične ideologije je v slovenski literaturi o I. svetovni vojni in posebej o prostoru soške fronte precej izjemen primer.[20] S tem roman *Doberdob*

19 Avstro-ogrsko patriotske pridige avstrijskega kurata »ni bilo mogoče resno vzeti« (Prežih, 131), komentira pripovedovalec.

20 Na Prežihov roman je vplival roman Henrija Barbussa *Ogenj* (*Le Feu*), kar potrjuje ideološka bližina med avtorjema in podobni opisi izkušnje fronte. (Smolej, 105)

kot jezikovno besedilo, tudi če izvzamemo dejstvo, da je izšel šele leta 1940, ni mogel bistveno pomensko intervenirati v prostorske znake soške fronte, ki so se opomenjali iz slovenske nacionalne paradigme. Pač pa je lahko z eksplicitnimi opisi grozljivih prizorov množičnih smrti na soški fronti in posameznikove soočenosti z lastno smrtjo ponatančeno prispeval k preopomenitvi prvotno nacionalno opomenjanih prostorskih znakov soškofrontnega prostora v čeznacionalni, protivojno naravnani paradigmi oz. k prevladujočemu sodobnemu branju obsoškega prostora kot teksta.

5.3.2 Krepitev nacionalne identitete

Drugače od Prežihovega čeznacionalnega in nepatriotskega imaginiranja obmejnega oz. soško-frontnega prostora tega dojema slovenski duhovnik, civilist iz neposrednega frontnega zaledja v Vipavski dolini, ki spremlja razvoj bojev na soški fronti in neposredno doživlja večetnični oz. večnacionalni ustroj avstro-ogrske armade, katere pripadniki so nastanjeni tudi v njegovi hiši in v njegovi vasi. Slovenski duhovnik Alojzij Novak v svoji *Črniški kroniki* (objavljeni leta 2014) nemalokrat izpostavlja topiko nacionalne identitete in pri tem, tudi v tem oziru drugače od Prežiha, vsaj v začetnem obdobju soške fronte brez težav in v skladu s stališči svoje inštitucije, katoliške cerkve na Slovenskem,[21] integrira slovenski patriotizem v avstro-ogrski patriotizem. 5. junija 1915 zapiše spomin na 20. maj istega leta, ko so rekrutirani možje iz vasi odšli na soško fronto, kar osmisli tudi z nacionalno kolektivno identiteto in njeno imaginacijo obmejnega prostora ob Soči: »Čez 50 jih je bilo. […] Ker se je vojska z Italijo imela začeti in sem bil gotov, da jo bo Italija napovedala, mi ni bilo jih težko navdušiti, saj se gre za naše domove in naše družine, za našo lepo slovensko zemljo.« (Novak, 80) Medetnične napetosti v Avstro-Ogrski pa, z isto referenco kot Pölzer, eksplicira tudi župnikova kronika: »Prišel je iz Galicije en regiment Ogrov – to so pa strašni ljudje! […] tako delajo, kakor da bi bili že v sovražni deželi, ne v domači« (ibid., 92). Madžarski avstro-ogrski branilci teritorija, ki ga Novak imaginira kot slovenski nacionalno-kolektivni prostor, so torej prepoznani oz. označeni kot pravzaprav sovražni (nacionalno) »drugi«. Novak med 11. soško bitko (17. 8.–15. 9. 1917) še povezuje boj za obmejni obsoški teritorij kot prostor večinsko slovenske poselitve z avstro-ogrsko državo, vendar le še pragmatično: 2. septembra 1917, ob grožnji, da bo italijanska vojska z ofenzivo zavzela Trst, razmišlja o avstro-ogrski politiki predvsem z vidika slovenske nacionalno-kolektivne identifikacije z obmejnim (primorskim) prostorom: »Kar niso marali iz ljubezni do tukajšnjega tako zvestega in vdanega prebivalstva, bodo morali podvzeti pod pritiskom nevarnosti, da izgubijo morje. […] Nemški časniki Avstrije bruhajo še vedno ogenj in žveplo na nas Slovence, le zato, ker hočemo živeti nenadvladani od nemške Pikelhavbe« (ibid., 230). 13. septembra

21 Gl. op. o odnosih slovenskih političnih strank do slovenske odcepitve oz. možnosti vztrajanja v (trialistično preurejeni) monarhiji. Katoliška cerkev je bila povezana s Slovensko ljudsko stranko.

pa Novak, znova v skladu (z zdaj ne več kompromisnim) stališčem svoje inštitucije in z njo povezane Slovenske ljudske stranke, že eksplicitno pritrjuje slovenskemu separatističnemu nacionalizmu in s slednjim utemeljuje slovensko udeležbo v bojih za obmejni, soškofrontni prostor. Pri tem izpostavi slovenski boj v smislu herojskega žrtvovanja vojakov za prostor, ki ga slovenska kolektivna imaginacija dojema kot slovenski, to pa tako, da slovenska topografska imena opomenja kot (jezikovne) znake slovenstva v obmejnem prostoru, jih dodatno opomenja kot prihodnje slovenske nacionalne kraje spomina na soško fronto in s tem obmejnemu prostoru iz nacionalne paradigme oz. nacionalnega kolektivnega spomina prostorsko-znakovno podeljuje identiteto soškofrontnega prostora:

> Hrib sv. Gabrijela je še vedno v naših rokah; res junaški so naši vojaki […]. Naši fantje – ker ti morajo izkrvaveti, tako se zdi, da je načrt germanske pasme. Slovenci so tam, kjer je najbolj vroča bitka […]. Ko je naš 27. domobranski polk ukrotil Laha na Fajtovem hribu, takoj je bil poslan na Škabrijel v novo mesnico. In šli so, pevaje so marširali tu skozi, gori na Trnovo […]. [Nemci] in Madžari hočejo zopet tako kakor prej vladati Avstrijo in tlačiti vse druge narodnosti. Pa se ne bomo dali. Pravičnost in enakopravnost hočemo – in izvojevali jo bomo. (Novak, 231)

Ne vedoč za Londonsko pogodbo oz. vsaj za realno možnost, da se slednja uresniči v obliki italijanske aneksije Primorske, Novak ne razmišlja, da bo vojaški poraz in razpad Avstro-Ogrske vodil v izgubo obmejnega prostora ob Soči, kar bo slovenskemu separatističnemu nacionalizmu zadalo močan udarec,[22] obenem pa v slovenskem kolektivnem imaginiranju obmejnega prostora kot tudi soškofrontnega prostora onemogočilo opomenjanje prostorskih znakov soške fronte kot slovenskih krajev spomina z italianizacijo prostora.

5.4 K čeznacionalnemu spominu: Hemingway

Druga, v par desetletjih po vojni redkejša, je čeznacionalna topika jezikovnih besedil o soški fronti. V jezikovnih besedilih je povezana s predstavljanjem grozljivih izkušenj na frontnih lokacijah, ki se, preoblikovane v prostorske znake (pokopališča, kostnice, grobnice, danes tudi rekonstrukcije strelskih jarkov in dr.), prvotno opomenjajo kot kraji spomina nacionalnih ali državno integriranih večnacionalnih skupnosti. Čeznacionalna topika je sicer vsaj implicitna več doslej obravnavanim besedilom, ob predstavljanju groze v toči granat jo npr. sugerirajo Pölzerjevi spomini, a jo brž tudi relativirajo s patriotskim smislom časti avstro-ogrskega vojaka. Najneposredneje je

22 Po italijanski priključitvi je »v mejah Kraljevine Italije ostalo približno 350.000 Slovencev in Slovenk […ˇ s tem je odprto] manjšinsko vprašanje v mejah države, ki je po koncu prve svetovne vojne pridobila večji del ozemlja, za katerega so se od osemdesetih let 19. stoletja naprej zavzemali njeni najbolj vneti domoljubi« (Verginella, v: Kacin Wohinz, Verginella, 2008, 9).

izražena v romanu *Doberdob*, vendar jo, kot rečeno, tu politično-ideološko osmisli komunistični univerzalizem. Pravzaprav je brez preseganj s takšnimi ali drugačnimi (pre)osmislitvami v obdobju do par desetletij po koncu I. svetovne vojne eksplicirana predvsem v romanu »zunanjega opazovalca« medetničnih oz. mednacionalnih napetosti in konfliktov med skupnostmi na soški fronti, tj. v romanu *Zbogom orožje* (*A Farewell to Arms*, 1929) Ernesta Hemingwaya, ameriškega prostovoljca v antantni vojaški podpori italijanski vojski na soški fronti. Roman se nanaša na obmejni prostor ob reki v času 12. soške bitke[23] in italijanskega umika na Piavo. Vsebina dialoga med protagonistom, ameriškim poročnikom, in poškodovanim italijanskim vojakom se oblikuje v italijanskemu iredentizmu kontrastno, protivojno držo vojaka, ki se noče bojevati:

> »Kaj pravite o tej prekleti vojni?« [vpraša italijanski vojak ameriškega poročnika] »Svinjarija.« »Tudi jaz pravim, da je svinjarija. Jezus Kristus, zares je svinjarija.« […] »Poslušajte, poročnik. Ali me morate zares peljati k tistemu regimentu?[…] tisti prekleti pas [za kilo] sem zabrisal proč, da se mi je poslabšalo in se mi ne bi bilo treba vrniti na fronto. […] Jezus Kristus, ni ta vojna prekleta?« (Hemingway, 37–38)

Takšno je tudi stališče Američana. »Besede, kakršne so 'sveť, 'slava', 'žrtev' […] so me vselej spravljale v zadrego […] in v njih nisem videl nič posvečenega. Stvari, ki naj bi bile slavne, so bile brez glave, in žrtve so bile kakor klavnice v Chicagu«. Izjemo med italijanskimi vojaki kot sogovorniki predstavlja rosno mlad fant Gino (»Takšen se je bil pač rodil.«) (ibid., 157–158). Osrednja in najneposrednejša reprezentacija čeznacionalne protivojne drže v romanu pa je dialoško izraženi pacifizem italijanskih vojaških mehanikov:

> »Ali ljudje vedo, koga napadajo?« […] »Seveda ne vedo,« je rekel Manera. »Če bi vedeli, ne bi napadali.« […] »Ali ste bili, tenente, zraven, ko niso hoteli iti v napad in so vsakega desetega ustrelili?« […] »Če nihče ne bi hotel iti v napad, bi se vojna končala.« […] »Če ne bi bilo tega, kar se lahko zgodi njihovim družinam, bi nihče ne šel v napad.« […] »Tenente,« je rekel Passini, […] »Poslušajte! Nič ni hujšega od vojne. […] Ko ljudje dojamejo, kako strašna je vojna, ne morejo ničesar storiti, da bi jo zaustavili, ker pač ponorijo. So pa tudi ljudje, ki nikoli ne dojamejo. […] Ni je mogoče dokončati. Vojna nima konca.« […] »Vojna se ne dobi z zmago. […] Ena stran se mora nehati bojevati. Zakaj ne bi odnehali mi?« […] »Premišljamo pač. Beremo. Nismo kmetje, ampak mehaniki. Pa tudi kmetje so toliko pametni, da ne verjamejo v vojno. Vsi sovražijo to vojno.« »Obstaja sloj, ki vlada v deželi. Bedast je, ničesar ne razume […]. Zato je tudi ta vojna.« (Hemingway, 48–50)

23 Tudi: bitka pri Kobaridu (24. 10.–2. 12. 1917).

Mehaniki torej pacifistično zavračajo vojno z istim razlogom, s katerim se utemeljuje za vojno angažirani patriotizem: ogroženost njim bližnjih ljudi, civilistov, ki so v socialnih razmerjih z vojakom. A pacifizem oz. neposlušnost zapovedanemu patriotizmu iz moralne prepoznave nacionalno »drugega«, sovražnika (»Avstrijca«), kot sočloveka (»če bi vedeli, ne bi streljali«) paradoksalno generira vojno: neposlušneže ustrelijo voditelji iz njihove lastne skupnosti in nato ogrožajo njihove družine. Passerini naposled nakaže tudi pojav, ki se je začenjal prepoznavati šele ob preživelih vojakih I. svetovne vojne: psihično travmo, zaradi katere se vojna vsaj v posamezniku nikoli ne konča.

6 Sklep

Kljub temu, da so vodstva v vojno vpletenih skupnosti utemeljevala smisel vojne z nagovarjanjem nacionalnih ali večnacionalno-državno integriranih skupnosti in iz te, nacionalne paradigme opomenjala prostorske znake frontnih lokacij, ki so torej začela delovati kot kraji spomina, je po eni strani nova, nepojmljiva grozljiva izkušnja množičnega pobijanja in po drugi strani »planetarnost« vojne postopno motivirala preopomenjanje prostorskih znakov bojišč iz čeznacionalne paradigme protivojne naravnanosti. Hemingwayev mehanik Passerini v kontekstu svoje protivojne naravnanosti omenja iste ali prostorsko bližnje si lokacije na soški fronti (Kras, na katerem se dogaja bojišče Doberdob oz. Sv. Mihael, ter Tržič, blizu katerega, v Sredipolju, je bila v obdobju fašizma zgrajena orjaška kostnica kot kraj spomina na padle italijanske vojake), v katere npr. angažirana Schalek vnaša avstro-ogrsko-patriotski pomen in jih s tem opomenja kot prostorske znake oz. kraje spomina nacionalnih in državno-integrirano nacionalnih avstro-ogrskih skupnosti. Ker je bila I. svetovna vojna planetarna (Vodopivec, 10) oz. je zajela mnoge nacionalne oz. etnične skupnosti, katerih vojaki in nemalokrat civilisti so si delili isto ogrožajočo usodo, je sodobno kulturo spominjanja I. svetovne vojne in s tem tudi obmejnega prostora ob reki Soči mogoče utemeljiti s teorijo »čeznacionalnega spomina« (*transnational memory*): slednji se osredinja na »'idiome, ki transcendirajo narod, s tem ko premoščajo ozemeljske in nacionalne meje'« (De Cesari in Rigney (3) navajata Daniela Levyja in Natana Szneiderja),[24] oz. povezovanje »'lokalnega', 'nacionalnega' in 'globalnega'«, med katerimi sta pogosteje kot konvergenca nastajali »diferenciacija in nestrinjanje«. A k premoščanju slednjega prispeva prav večglasje (*multivocality*) spomina (ibid., 3). To večglasje izkušenj, ki zadevajo vse ljudi, pa ustvarjajo in distribuirajo jezikovna besedila,[25] ki vnašajo dodatne, ponatančene pomene v predhodno predvidene

24 *The Holocaust and Memory in the Global Age*, 2006; *Human Rights and Memory*, 2010.

25 V tem smislu je izbor tu obravnavanih literarnih in polliterarnih besedil kolikor mogoče sledil tudi sistematizaciji vojnega doživetja na »vojno vojakov«, »vojno generalov« in »vojno civilistov«

pomene prostorskih znakov vojne, fronte oz. soške fronte ali jih celo preopomenjajo v čeznacionalne kraje spomina[26] na grozo vojne,[27] ki je zaznamovala planetarno človeško skupnost in jo tudi sovzpostavlja kot planetarno skupnost.[28]

Bibliografija

De Cesari, C., Rigney, A., Introduction, v: *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, (ur. De Cesari, C., Rigney, A.), Berlin, Boston 2014, str. 1–25.

Fussel, P., *Velika vojna in moderni spomin*, Ljubljana 2013.

Hemingway, E., *Zbogom orožje,* (prev. Bordon, R.), Ljubljana 2004.

Juvan, M., *Prešernovska struktura in svetovni literarni sistem*, Ljubljana 2012.

Juvan, M., *Literarna veda v rekonstrukciji*, Ljubljana 2006.

Kacin-Wohinz, M., Verginella, M., *Primorski upor fašizmu 1920–1941*, Ljubljana 2008.

Klavora, M., Spremna beseda, v: Pölzer, H., *Trije dnevi pekla na Soči*, Ljubljana 2011, str. 65–73.

Leerssen, J., *National Thought in Europe: A Cultural History*, Amsterdam 2006.

Lukan, W., Zgodovinopisje o prvi svetovni vojni, v: *Velika vojna in Slovenci* (ur. Vodopivec, P., Kleindienst, K.), Ljubljana 2005, str. 16–34.

Luthar, O., »*O žalosti niti besede*«: uvod v kulturno zgodovino velike vojne, Ljubljana 2000.

Matajc, V., Obmejni fašizem v Julijski krajini: vprašanje o »koloniji v bližini« z vidika slovenske književnosti, *Acta Histriae,* 24/4, 2016, str. 939–958.

Močnik, M., Spremna beseda, v: Schalek, A., *Posočje*, Ljubljana, 2005, str. 273–277.

Mullaney, S., Toward a Rhetoric of Space in Elizabethan London, v: Mullaney, S., *The Place of the Stage: License, Play, and Power in Renaissance England,* Ann Arbor 1997, str. 1–25.

(Jay Winter, *The Great War and the British People*, 1986. Nav. po: Lukan, 27) »Generalovemu« oz. Boroevićevemu vidiku sledi patriotizem, ki ga izražajo Boroeviću posvečene reportaže Schalek. Civilista predstavlja župnik Novak, vojaka pa npr. Prežihova literarna reprezentacija, ki se nanaša na avtorjeve izkušnje soške fronte.

26 To je postalo očitnejše okoli l. 2014, ob stoletnici vojne. Ob italijanski kostnici v Sredipolju, zgrajeni v času fašizma in opomenjani z italijanskostjo vojakov, ki so padli za uresničitev ciljev iredente, je leta 2014 papež Frančišek maševal za vse žrtve I. svetovne vojne, brez ozira na njihovo nacionalno pripadnost. Kostnica se je s tem preopomenila v kraj spomina na čeznacionalno katastrofičnost soške fronte in I. svetovne vojne.

27 »Ob zavedanju, da njihovi avtomobili drsijo čez kraje, kjer so sto tisoči korakali v smrt, tiste redke ljudi, ki vedo, da njihova pot prečka mesto, ki je bilo nekoč Kot peklenskega ognja, še vedno obliva zona.« (Gene Smith, *Still Quiet on the Western Front, Fifty Years Later,* 1965. Nav. po: Fussel, 528.)

28 Teza članka je bila predstavljena na konferenci Sites of Memory, Sites of Border (ZRS Koper, 25.–26. maj 2017).

Novak, A., *Črniška kronika. Frontno zaledje v Vipavski dolini med prvo svetovno vojno*, Gorica 2014.

Peirce, C. S., *Izbrani spisi o teoriji znaka in pomena ter pragmaticizmu,* Ljubljana 2004.

Pirjevec, J., Soočenje kulturnih, državnih, geopolitičnih in ideoloških konceptov na stiku italijanskega in južnoslovanskega prostora (1848–1975), *Acta Histriae,* 23/3, 2015, str. 377–392.

Pölzer, H., *Trije dnevi pekla na Soči,* Ljubljana 2011.

Prežihov V., Doberdob, v: *Zbrano delo, IV*, Ljubljana 1968.

Schalek, A., *Posočje: marec do julij 1916*, Ljubljana 2005.

Smolej, T., »Ne jaz, ampak vojna je napisala povest.« Prva svetovna vojna in slovenska književnost 1914–1941, v: *Velika vojna in Slovenci* (ur. Vodopivec, P., Kleindienst, K.), Ljubljana 2005, str. 98–108.

Svoljšak, P., *Soška fronta*, Ljubljana 1994.

Vodopivec, P., Prva svetovna vojna v zgodovini 20. stoletja, v: *Velika vojna in Slovenci* (ur. Vodopivec, P., Kleindienst, K.), Ljubljana 2005, str. 7–15.

Vanesa Matajc

Kraji spomina na soško fronto v I. svetovni vojni: nacionalna in čeznacionalna retorika obmejnega prostora v literarnih in polliterarnih besedilih

Ključne besede: I. svetovna vojna, soška fronta, kraji spomina, retorika prostora, kolektivna identiteta, nacionalni spomin, čeznacionalni spomin, Prežihov Voranc, Ernest Hemingway, Alice Schalek, Hans Pölzer, Alojzij Novak

Prispevek obravnava slovensko-italijanski obmejni prostor z vidika zgodovinsko-prostorske identitete soške fronte, ki se mu je pripisala v kolektivnih imaginacijah I. svetovne vojne. To opomenitev ustvarjajo kolektivni spomini nacionalnih skupnosti, ki so se udeležile bojev na soški fronti. Prispevek obravnava spominsko kulturalizacijo tega prostora z vidikov novohistorizma in teorije semiotike: kot interakcijo prostorsko-retoričnih znakov ter jezikovno-besedilnih opomenitev teh znakov, ki jo ustvarjajo književnost, dnevniki in reportaže o soški fronti. Prispevek predstavlja referenčne kraje spomina (Sredipolje, Sv. Mihael, Doberdob, Oslavje) skozi naslednja besedila: roman slovenskega pisatelja Prežihovega Voranca *Doberdob*, spomini avstrijskega vojaka Hansa Pölzerja, dnevnik slovenskega duhovnika Alojzija Novaka, reportaže avstrijske novinarke Alice Schalek ter (vidik zunanjega opazovalca) ameriški roman Ernesta Hemingwaya *Zbogom orožje*. Besedila reprezentirajo kolektivne identitete, ki obmejnemu prostoru podeljujejo identiteto soške fronte in mu pripisujejo dodatni smisel: a) zgodovinsko: z vidika nacionalnih kolektivnih identitet, ki se nanašajo tudi na ta prostor; in b) v sodobnem transnacionalnem kolektivnem spominu: s humanističnega vidika katastrofalnosti prve svetovne vojne. Oba kolektivno-spominska vidika nastajata v interakciji prostora soške fronte in njegovih jezikovno-besedilnih opomenitev, skozi katero kraji spomina ustvarjajo eno bistvenih retorik tega prostora.

Vanesa Matajc

Sites of Memory on the Isonzo Front in WW I: The National and Transnational Rhetoric of Border Space in Literary and Semi-literary Texts

Keywords: Great War, Isonzo front, sites of memories, rhetoric of space, collective identity, national memory, transnational memory, Prežihov Voranc, Ernest Hemingway, Alice Schalek, Hans Pölzer, Alojzij Novak

The article examines the Slovene-Italian border space in terms of the historical-spatial identity that was ascribed to it by the collective imagination of World War I and the Isonzo front. Its meaning was created by the collective memories of the national communities that were involved in the battles on the Isonzo front. The paper addresses the question of the memorial culturalisation of this space in light of New Historicism and the theory of semiotics, i.e. as interaction of spatial-rhetorical signs and verbal-linguistic semiotisation of these signs which was produced by literature, diaries and reports on the Isonzo front. The paper presents referential sites of memory (Redipuglia, San Michele, Doberdob, Oslavia) in view of the following texts: *Doberdob*, a novel written by Slovene literary author Prežihov Voranc, Austrian soldier Hans Pölzer's memories, Slovene catholic priest Alojzij Novak's diary, Austrian reporter Alice Schalek's report from the battlefield, and (as an aspect of an external observer) Ernest Hemingway novel *A Farewell to Arms*. These texts represent collective identities which endow this border space with the identitiy of the Isonzo front and give it additional meaning: a) historical: in the course of history meaning was produced in terms of national collective identities which refer also to this space; and b) in the contemporary trans-national collective memory meaning is produced through the humanist lens of the catastrophic character of WW I. Both of these aspects of collective memories are created in an interaction with the space of the Isonzo front and its verbal-textual semiotisations, whereby sites of memory of WW I create one of the central rhetorics of this space.